

Qədim türk ərənləri

QƏDİM TÜRKLƏRİN MƏİŞƏTİ

Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin
professor

Çin salnamələri üzrə araşdırmalar

ADƏT-ƏNƏNƏ. Qədim türklər öz məişətləri haqqında heç bir şey yazmamışlar. Çin salnamələrində onların adəti, məişəti, dini, həyat tərz, təsərrüfatları, dövlət quruluşu haqqında müəyyən məlumat vardır.

Çin salnaməçisinin yazdığına görə, qədim türklər saçlarını qırıxdırmır, uzadırdılar. Bunu qərb mənbələri, o cümlədən İran və qərb qaynaqları da təsdiq edir. Onlar paltarın sol tərəfini yuxarı qatlayıb qurşaqlarına keçirirdilər. Çadırlarda və keçə yurdlarda, alaçıqlarda yaşayı, köçəri həyat keçirirdilər - su və ot bol olan yerə köçürdülər. Mal-qara və heyvan ovlamaqla məşğul olurdular. Onlar ət yeyir, kumıs (at südü) içir, xəz və yun paltar geyirdilər. Çox zaman türklərə qarşı qərəzli münasibət bəsləmiş qədim çin salnaməçilərindən birinin yazdığına görə, şərəf, doğruluqları və həyələri azdır, qədim hunlar kimi ədəb və ədalət bilmirlər. Hökmdarı taxta çıxaranda yaxın əyanlar onu keçəyə oturdur və günəşin hərəkəti istiqamətində, yəni şərqdən cənuba, qərbə və şimala doğru dövrə vurmaqla dairə şəklində doqquz dəfə fırladırlar. Hər dəfə əyanlar onun qarşısında baş əyirlər. Bu mərasim bitəndən sonra onu ata mindirir, ipək parça ilə boğazını sıxır, sonra parçanı bir qədər boşaldıb dərhal onlara neçə il xaqanlıq edə biləcəyini soruşurlar. Xaqandan sonra ön böyük rütbə şad və yabğudur. Sonra tigin, üçüncü vəzifə sılıfa, dördüncü tumaofa (bir tədqiqatçı kimi, qədim türk qəbilələrinin dilində «f» səsi olmadığı məna məlumdur. Deməli, sılıfa və tumaofa ya türk rütbələri deyil, ya da ki, türk rütbələrinin çiniləşdirilmiş tələffüzüdür), daha sonra nisbətən kiçik rütbələr gəlir. Mənbələrdə onların iyirmisinin adı çəkilir. Bütün bunlar irsən keçən vəzifələrdir. Silahlardan buynuzlu yay (kaman) və fit çalan ox, zirehli geyim, nizə, qılınc və qəmələri vardır. Bayraqlarında qızıl qurd başı şəklində çəkirlər. Şəxsi mühafizə dəstəsinin üzvlərini böri adlandırırlar ki, bu da monqol dilində «qurd» deməkdir. Elə qədim türklər də qurda böri demişlər. At üstündə çapa-çapa məharətlə ox atırlar. Təbiətən qəddar və amansızdırlar. Yazıları yoxdur. Tələb edilən adamların, atların, verginin və mal-qaranın sayını ağac üzərində çərtim çəkməklə hesablayırlar. Yazılı ömr əvəzinə mumdan möhürü olan qızıl ucluqlu ox işlədirlər. Adətən, ay bədr edəndən bir az əvvəl şəbğun (gecə basqını) və soyğunçuluq edirlər. Onların öz cinayət qanunlarına görə, qiyam, xəyanət, adam

öldürmə, başqasının arvadı ilə əlaqəyə girmə və cıdarlanmış atı oğurlama ölüm cəzalandırılır. Dalaşma zamanı yitirilən xəsarət əvəzində onun dərəcəsi asılı olaraq hələ puldan istifadə etməyən qədim türklər əşya verərlərmiş. Məsələn, gözə xəsarət vurulmuşsa günahkar öz qızını, ona malik deyilsə arvadının əşyalarını (ehtimal ki, cəhiz nəzərdə tutulur) zərərliyə verməli idi. Bədənin hər hansı bir digər əzasına xəsarət yitirilibsə, bunun əvəzi atla ödənilməli idi. At və ya başqa əşya oğurlayan adam belə bir şeyin dəyərini həmin şeylə on qat ödəməli idi.

Ölünün meyitini çadıra qoyurlar. Mərhumun oğulları, nəvələri və hər iki cinsdən olan digər qohumları at və qoyun kəsib çadırın qabağına düzür, qurbanlıq edirlər. At üstündə çadırın ətrafında yeddi dəfə dövrə vurur, sonra çadırın girəcəyi qarşısında bıçaqla öz üzvlərini çərtir və ağlaşır, qan və göz yaşlarını bir-birinə qatırlar. Bu mərasim yeddi dəfə təkrar edilir. Sonra qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş gündə mərhuma məxsus atı və paltarları onun nəşi ilə birgə yandırırırlar. Külü yığb, ilin müəyyən bir fəsilə basdırırlar. Yazda və yayda vəfat etmiş adamın külünü yarpaqlar saralanda, payız və qışda ölmüş adamın külünü isə ağaclar gül açan zaman dəfn edirlər. Qəbrin yanında tikilmiş binada mərhumun öldürmüş olduğu hər adam üçün bir balbal (daşdan kobud yonulmuş adam heykəli) qoyurlar. Türklərdə adətən belə balbalların sayı yüzə, hətta minə çatır. At yaxud qoyun qurban kəsildə onun başı mütləq payaya keçirilir. Qurban günü kişilər də, qadınlar da bəzənib qəbiristanlığa toplaşırlar. Əgər kişinin bir qızdan xoşu gəlsə, qəbiristanlıqdan qayıdan kimi ona elçi göndərir və bu halda, qızın valideynlərindən nadir hallarda rədd cavabı alırlar. Daimi yaşayış yerləri olmadığından oturmaq həyat tərzini sürmürlər. Lakin hər kəsin öz torpaq sahəsi, otlağı vardır.

Xaqanın yaşayış yeri Duqin dağının ətəklərindədir. Onun qərargahına giriş gününə qədərdir. Xaqan hər il öz əyanları ilə birlikdə əcdadlarının mağarasında qurban kəsir. Beşinci ayın orta günlüyündə hamını yığb çay qırağında göyün ruhuna qurban kəsirlər. Duqindən 500 li aralı, təpəsində heç bir ağac və bitki bitməyən hündür bir dağ vardır. Onun adı Bodin-inli dağıdır. Tərcüməsi «ölkə hamisinin ruhu» deməkdir. Yazılarının hərfləri xu (türk) xalqının hərflərinə oxşayır. (Yuxarıda Çin salnaməçisi «yazıları yoxdur» deyəndə görünür, çin yazısını nəzərdə tutmuş. Burada isə tarixçi yazır ki, qədim türklərin yazısı türk, yəni xu yazısına bənzəyirmiş. Xu isə çin dilində türk, habelə əfqan və ərəb deməkdir. Beləliklə, tarixçinin nəyi - run adlanan yazını, yaxud uyğur yazısını nəzərdə tutduğu bir tədqiqatçı kimi mənə aydın deyil). İli fəsilələri düzgün bölməyi bilmirlər. Fəsilələri isə yalnız otun yaşıllığına görə müəyyənləşdirirlər. Kişilər xüpa, qadınlar volan oynamağı xoşlayırlar. Kumıs adlanan at südü içir və tamam sərxoş olmaqla bu işi dayandırmırlar. Sonra üz-üzə durub məhni oxuyurlar. Ruhlara tapınır, caduya, fala inanırlar. Mühəribədə ölməyi şərəf, xəstəliklər əlindən həyatdan getməyi isə rüsvayçılıq sayırlar. Adətləri ümumiyyətlə hunlarınkına oxşayır.

HƏRBİ İŞ. Qədim türklər tarix səhnəsinə dəmir çıxarıb ərindənlər kimi daxil olmuşlar. 546-cı ildə Jujan xaqanı Anaxuan türklərin xanı Bumını «mənim dəmir ərindən qulum» adlandırırdı.

Altayda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı VI-IX yüzilliklərə aid türk metallurgiyasını təmsil edən şurflar (mədən yataqları axtarışı zamanı qazılan quyular) və sadə formalı yeraltı mədən şaxtaları tapılmışdır. Dəmir burada bilavasitə filizdən alınır. Dəmir oksidinin karbon oksidi ilə kimyəvi üsulla birləşdirilməsi vasitəsilə məsaməli metal kütləsi əldə edilirdi (buna «kriç dəmiri» deyilir). Hətta indinin

özündə belə bu kriç dəmiri domna çuğunundan daha yüksək keyfiyyətli hesab edilir. Yüksək keyfiyyətli dəmirdən qədim türklər bir tiyəli bıçaq, kərki, balta, üzəngi, dəhnə (yüvən ağzığı), qılınc, nizə və ox ucluğu, habelə iki tip qazan - yəni asmaq üçün dəyirmi və konusvari ayaqları üzərində duran dayaqlı qazanlar düzəldirdilər. Qaynaqların yazdıqlarına görə, qədim türklər təkcə dəmir yox, habelə qızıl, gümüş, qalay və mis də istehsal edirdilər. Bütün bunlar göstərir ki, qədim türklər Mərkəzi Asiyada dəmiri sənaye üsulu ilə çıxaran və emal edən ilk xalq olmuşlar. Avropalılardan Bizans elçisi Zemarx qədim türklərin ona dəmir satmaq istəməsinə xeyli təəccübləndiyini yazırdı. Çünki ondakı ilkin təəvvürə görə, qədim türklər dəmiri çox çətinliklə əldə etməli idilər.

Metallurgiya inkişafı qədim türk xaqanlarına əla silahlanmış seçmə ordu yaratmağa imkan verirdi. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan heykəlciklərdə süvarilər də, piyadalar da eyni cür at üstündə getmək üçün yararlı hesab edilən paltarda təsvir olunmuşlar. Buna əsaslanan müəssisələr belə bir fikir irəli sürürlər ki, qədim türk ordusunda piyada dəstələri xüsusi bir qoşun növü kimi mövcud olmamışdır. Qədim türk əsgərinin hərbi geyimi papaq və zirehli paltardan ibarətdir. Müasir qazax malaxayına bənzəyən papaq metal zireh təbəqələri ilə örtülərək adətən qəhvəyi-qırmızı rəngli xəzdən olan köbə ilə haşıyılmışdır. Döyüşçülər yaxalığı çənəyə çatan xalatda olurdular. Xalatın əyəyi baldırları əhatə edir, sağa düymələrin və sol əyəyin üstə qalmasına imkan yaradır. Xalatın üstündən yenə qırmızı-qəhvəyi köbə ilə haşıyılmış zirehli paltar geyirdi ki, onun zirehini dəmir lövhələr təşkil edirdi. Dizə çatan belə zirehli paltarın üstündən isə nazik kəmərlər bağlayırdılar. Paltarın qolları qısa olub dirsəkədən bir qədər yuxarıda qurtarı. Ehtimal ki, belə zirehli paltar başdan geyilmiş. Döyüşçülərin əynində qara ləkələri olan sarı şalvarlar vardır (güman edilir ki, o bars dərisindəndir). Uzunboğaz ayaqqabıları qara və yumşaqdır, görünür, keçədənndir. Qədim türk əsgərinin atı hündür boylu, geniş sağrı, nazik ayaqlı, qısa boyunlu və iri başlıdır. Atın yalı qırıxılmış və darlanmışdır. Türk atının monqol atı ilə heç bir ümumiyyəti yoxdur. Bu at Samanilər dövrünün atına çox bənzəyir. Atın yəhər-qayışı xüsusi diqqətə layiqdir. Balışı olmayan və alçaq ön yəhər qashı geniş yəhər iki qara tərlik üzərinə qoyulmuşdur. Altdakı tərlik ağ köbə ilə haşıyılmışdır. Yəhər açıq sarı rəngdədir və ağacdan hazırlanmışdır. Ehtimal etmək olar. Onun iri üzəngiləri, quşqunu, döşlüyü və beş qançı qayışı vardır. Müasir yəhərlərdən fərqli olaraq döşlkdən atın kürəyi boyu yəhərin qabağından əlavə quşqun qayışı (şleya) gedir. Bu, görünür, dağdan enməni asanlaşdırmaq məqsədi güdür. Yəhər-yüvən, çox güman ki, gümüşdən olan ağ dairəvi piləklərlə və ürək şəkilli narıncı qotazlarla bəzədilmişdir. Onlar döşlkdən, quşqundan və yüyəndən sallanırlar. At cilovlanmamışdır. Bu isə onun yaxşı təlim görülməsinə dəlalət edir. Atlı bir qədər böyrü üstə sallanmış vəziyyətdə yəhərdə oturmuş, üzəngi müasir köçərilərindən fərqli olaraq bir qədər aşağı sallanmışdır.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qədim türk qvardiyası nizami ağır süvari dəstəsidir. Yalnız çöl şəraitində fəaliyyət göstərmək üçün hazırlanmış əvvəlki süvari qoşunlarından fərqli olaraq, qədim türk süvari qoşunu dağ şəraitində də əməliyyat aparmaq üçün uyğunlaşdırılmışdır. Təbii ki, yalnız çöl şəraitində döyüşməyə uyğunlaşdırılmış uyğur süvari qoşunu qədim türk qoşunu ilə əsla müqayisə edilə bilinməz. Çin salnaməçisi uyğur süvari qoşunu haqqında haqarətlə yazır: «Döyüşlərdə cərgəyə düzülmürlər. Ayrılmış başla (yəni iti paz kimi - Ə.R.) həmlə

edir və birdən çəkilirlər. Daimi olaraq döyüşə bilmirlər». Qədim türklərin zireh geyimli süvari əsgəri Çin piyada nizami əsgəri üçün də, İran süvari oxatan əsgərləri üçün də layiqli rəqib idi.

Təsvir etdiyim türk süvarisi Ermitajdakı gil heykəlciklərə əsaslanır. Bu heykəlciklər Turfan adlanan yerdə - Tuyuk Məzarda tapılmışdır. Bundan başqa Sibirin cənubunda Sulek çayı sahilində qayalarda (Yenisey çayının yuxarı axarı) rəsmlər həkk edilmişdir. Həmin şəkillərdə silahlı türk əsgəri təsvir olunur. O, buynuzlu yayla silahlanmışdır. İkinci bir belə təsvir daha maraqlıdır: ağır silahlı süvari boğazdan ombasınadək zirehli paltar geymişdir. Libasın qolları biləngə qədər çatır, döşündə dairəvi qalxan gözə dəyir. O, qılıncıdır və böyründə ox qabı gəzdilir, sağ əlində isə toppuz tutmuşdur. Türk əsgəri kiçik bayraqçılarla bəzədilmiş nizəni öz qarşısında diz çökmüş oxatana doğru yönəlmişdir.

Qədim türklərin süvari qvardiyasından başqa yüngül süvari qoşunu da olmuşdur. Belə yüngül süvarinin şəklini S.V.Kisel-yovun 1939-cu ildə Kopena kəndi yaxınlığında apardığı arxeoloji qazıntı zamanı tapdığı piləkdə görmək olar. Atlı papaqsızdır. Onun uzun saçlarını külək dalğalandırır. Saçlarını arxadan sarğı ilə bağlanmışdır. Yarımuzun koftanı kəmərlə bağlanmışdır. Uzunboğaz çəkmələri yumşaq və dabansızdır. Sağ böyründə aşağıya doğru genişlənən oxqabı vardır. Kaman mürəkkəb quruluşlu olub, «M» şəklindədir. At çöl atıdır, enlidöşlüdür, yalı qırıxılmış, quyuğu dəyünlənmişdir. Atın yəhər-yüvəni tam qaydasındadır: yüksək olmayan möhkəm qashı yəhər, yəhərin altında saçaqla tikilmiş yəhəraltı (çul) var. Quşqun və döşlük qayışlarından qotaz asılmışdır. Üzəngilər geniş və qövsvəridir. Yüvən hörmədir. Yəhərin arxasında hər iki tərəfdən qayış dalğalanır. Pilək VII əsrə aiddir. Yüngül süvari qoşununu qədim türklər özələrinə tabe etdikləri xalqlardan təşkil edirdilər.

Bu cür təşkil olunmuş qədim türk ordusu qala divarları ilə əhatə edilmiş Çin və İran şəhərlərini almaqda aciz olsa da, çöl döyüşlərində uzun müddət özünə rəqib görməmişdi.

TƏSƏRRÜFAT. Qədim türklərin əsas işi hərbi idi. Hərbdən sonra qədim türkün ikinci məşğuliyyəti köçəri maldarlıq idi. Maldarlıqla yanaşı o zaman çöldə sürülərlə gəzən böyük otlayan heyvanları ovlamaq da qədim türkün əsas məşğuliyyəti idi. Ov, əsasən, sürək yolu ilə, yəni dövrələmə üsulu ilə aparılırdı. Belə ovdə bütün qəbilə iştirak edirdi. Həmin proses zamanı ovlanan heyvanları ovçuların üstünə qovmalı sürəkçidən və ovçudan xüsusi məharət və təlim tələb edilirdi. Bu həm də qədim türk üçün bir növ ona görə faydalı idi ki, ov onu bir növ şücaətə hazırlayı, ona ani maneərlər etməyi öyrədirdi. Uğurlu ov qədim türkün əsas ərzağı olan otlə təminat işini yoluna qoyurdu. Həç də təsadüfi deyildir ki, çin salnaməçisinin yazdığına görə, qədim türklər hətta mühəribə vaxtı belə ovla məşğul olurdular. Ev və ov heyvanlarının dərisindən paltar tikir və çadırlarının üstünü örtürdülər. Bunlar başqa, qədim türklər keçə və yun parça toxumağı da bacarırdılar.

Qədim türkün əsas mal-qarası qoyun idi. Qədim türkün kifayət qədər atı da vardı. Qədim türk şərab içmirdi, onu kumıs əvəz edirdi. Qədim türk köçəri həyat sürdüüyü üçün daimi məskəni yox idi, lakin bununla belə onun daimi yaylağı və qışlağı vardı. Çin mənbəyi buna işarə edərək yazır: «Daimi məskun olduğu yer yoxdur, lakin hər birinin öz torpaq sahəsi vardır». Bu tip köçəri təsərrüfat elmi ədəbiyyatda AUL SİSTEMİ adlanır və onun iqtisadi vahidi cüt ailədir.

(Davamı 7-ci səhifədə)

(Əvvəli 4-cü səhifədə)

İkinci sistem KUREN SİSTEMİ adlanır. Bu sistemdə bir neçə ailə bir yerdə köç edir və gecələr köçün ətrafını arabalarla hasarlayır və keşikçilər qoyurdular. Çox güman ki, qədim türk qəbilələrində köçəriliyin bu hər iki sistemi mövcud olmuşdur. Bunu Çin qaynaqlarından «Çjou-şu» və «Tan-şu» salnamələri də təsdiq edir. Məsələn, «Tan-şu»-da oxuyuruq ki, 641-ci ildə qədim türklər Alaşana qayıtdıqda orada «otaqlar geniş, torpaq isə ön yaxşısından idi. Buna görə də qədim türklər ormanları adətən münəfişə ilə bölürdülər».

MƏNZİL. Misir, Babilistan, İran, Yunanıstan, Hindistan, Roma və Bizans dövlətlərində cah-cəlalı sarayları olan şəhərlər salmışlar. İndi də bu saray xərəbələrinin arxitekturasının həşəməti adamı heyran edir. Lakin xalqın inkişafını, onun mədəniyyətinin səviyyəsini onun saldıdığı şəhərlərlə, tikdiyi binaların memarlığının yaraşığı ilə ölçmək heç də düzgün deyil.

Qədim türklərə nəinki şəhərlər salmaq, hətta bir ev tikmək belə əl vermirdi. Köçəri maldarlıq təsərrüfatının xüsusiyyəti elə idi ki, bu təsərrüfat sudan və otdan asılı idi. Su və ot yayda dağda, qışda isə düzdə olur. Yayın istisi düzən otunu yandırır, suyu qurudur. Qoyun davarını, mal-qara sürüsünü, naxırı, at ilxısını otarmaq üçün qədim türklər yay ayları yaylağa qalxmaq məcburiyyəti qarşısında qalırdılar. Yayda burada alp çəmənliklərində havalar xoş keçir, sərin olur, başlıcası isə ot bol və şirəli olur, təmiz dağ çayları köçəri tayfaları və onların mal-qarasını su ilə təmin edirdi. Qış fəslində yaylaqda qalmaq qeyri-mümkün olduğundan - qar, çovğun, boran və sazaq, torpağın səthini örtən qalın qar heyvanların yem işini olmazın dərəcədə çətinləşdirdiyinə görə köçərilər arana üz tutmağa, yəni qışlağa enməyə məcbur idi, çünki orada heyvanatın qidalanması üçün müəyyən qədər şərait olurdu.

QƏDİM TÜRKLƏRİN MƏİŞƏTİ

Təbiidir ki, nəinki sarayları, hətta adi evləri belə uzun müddət tərk edib getmək mümkün olmadığından, köçəri həyat tərzli türk xaqanlıqlarında həşəmətli şəhərlər salınmasına rast gəlmək mümkün deyil. Qədim türk alaçıqlarda yaşamağı adim üstün tutmuşdur. Keçədən tikilən və üstü heyvan dərisi ilə örtülən belə alaçıqlar yayda sərin, qışda isə adətən isti olurdu. Hətta Mərkəzi Asiyanın sərt qışı və soyuğu alaçıq üçün qorxulu deyildi. Alaçıqın başlıca üstünlüklərindən biri bu idi ki, onu yarımca saata sökmək və qurmaq və beləliklə istənilən yerə köçürmək çox asan idi. Müasir təsəvvürə görə indiki qazax alaçıqında yaşamaq hər hansı bir daş binanın mənzilində yaşamaqdan heç də narahat deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, bugünkü qazaxın alaçığı ilə qədim türkün alaçığı arasında elə də ciddi fərq yoxdur. Ədəbi mənbələrdə Xəzər və Qərbi Türk xaqanlıqlarına məxsus alaçıqların təsviri qalmışdır. Məsələn, türklərin yanına göndərilmiş Bizans elçilərindən Menandr Protektor və başqaları öz əsərlərində xaqana xas alaçıqın təsviri zamanı qeyd edirdilər ki, onun daxilinə zənginliyi hətta bu aristokratların belə dərin heyratına səbəb olmuşdur.

DİN. Qədim türklərin dini haqqında, demək olar ki, məlumatımız yoxdur. Çin salnamələrindən «Vey-şu» və «Suy-şu» onları dini haqqında qısa, həm də ziddiyyətli məlumat verir. Bu məlumatlara əsasən, qədim türklərin dini haqqında müəyyən bir təsəvvür əldə etmək çətindir.

VI yüzilliyin sonunda qələmə alınmış «Vey-şu» salnaməsində qədim türklərin dini görüşləri haqqında deyilir ki, xaqanın qərarına, günəşə ölkəyə hörmət əlaməti olaraq, şərqdən girirlər. Xaqan hər il öz əyanları ilə birlikdə əcdadlarının dəfn olduğu mağarada qurban kəsir. Beşinci ayın orta on günlüyündə hamını bir yerə yığıb çay qırağında göyün ruhunda qurban kəsirlər. Duqindən 500 li aralı bir yerdə - təpəsində heç bir ağac və bitki bitməyən hündür bir dağ var. Onun adı "Badn-inli"dir. Bu sözün tərcüməsi «ölkə hamisinin ruhu» deməkdir.

Bundan əlli il sonra, yəni VII əsrin əvvəllərində qələmə alınmış olan «Suy-şu» salnaməsində isə deyilir: «Ruhlara tapınırlar, caduya inanırlar». Buradan belə çıxır ki, a) qədim türklər işığa, yaxud günəşə sitayiş etmişlər; b) yuxarı təbəqə sayılan xaqan və əyanlar, yəni 500 ailədən ibarət olan Aşina tayfası əcdadlarının ruhuna inanmışlar və xaqanın öz əyanları ilə birgə əcdadlarına xas mağarada qurban kəsmələri də buna dəlalət edir; v) xalq göyün ruhuna, yəni tanrıya tapınmışdır və odur ki, beşinci ayın orta on günlüyündə hamını yığıb çay qırağında göyün ruhunda qurban kəsirlər; q) «ölkə hamisinin ruhu»na sitayiş edirlər (Duqindən 500 li aralı olan cılpaq zirvəli Bodn-inli dağının adının tərcümə edilərkən verdiyi mənadan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür).

Əlbəttə, bu qısa məlumatdan qədim türklərin dini əqidəsi haqqında ətraflı təsəvvür əldə etmək çətindir. Qaynaqlarda türklərin Burhan (buddizm), yaxud Şaman (şamanizm) dininə tapınmaları haqqında da heç bir məlumat yoxdur. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, türklər bu iki dinin heç birinə tanımamışlar. Mənbələrdə türklərin yanına iki dəfə Budda monaxının gəldiyi göstərilir. Birinci dəfə 626-cı ildə Hind rahibi Praxakaramitra şəxsən Tun Cəbgu xaqanın yanına gəlir. Bir neçə il sonra Çin Budda monaxı Süan Tsan da Cəbgu xaqanın qonağı olur. Lakin mənbələrdə türklərin Bur-